

ISSN 2221-6294. Княжа доба: історія і культура. 2025. Вип. 17.

УДК 94(477)''08/14'':623.445/.446

DOI: <https://doi.org/10.33402/kd.2025-17-70-100>

Микола КОЗАК

доктор філософії

молодший науковий співробітник відділу історії середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3539-413X>

e-mail: kozak2314913@gmail.com

ЗАХИСНЕ СПОРЯДЖЕННЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОГО ВОЇНА КНЯЖОЇ ДОБИ

Проаналізовано проблему розвитку захисного спорядження давньоукраїнського воїна у княжу добу та в пізньому середньовіччі. Охарактеризовано основні елементи спорядження: щити, шоломи, кольчужні та пластинчасті обладунки, а також засоби захисту кінцівок. Акцентовано увагу на типології, конструктивних особливостях і хронологічній динаміці розвитку різних видів озброєння. Наведено приклади з археологічних досліджень, літописних згадок, іконографічних джерел та матеріалів музейних колекцій. Здійснено огляд історіографії питання у контексті праць західноєвропейських, радянських і сучасних українських дослідників. Висвітлено технологію виготовлення кольчуг, способи поєднання кілець, особливості використання лемелярних та лускатих обладунків. Окреслено трансформацію форм шоломів упродовж IX–XV ст. і роль захисного спорядження як індикатора соціального статусу воїна.

Звернено увагу на значення впливів скандинавського, кочівницького й західноєвропейського озброєння у формуванні місцевих традицій. Запропоновано періодизацію розвитку комплексу захисного спорядження у три основні етапи. Указано на недостатню увагу до цієї тематики в українській історіографії, що пояснюється браком джерел і традицією комплексного вивчення військового обладнання. Аргументовано доцільність подальших міждисциплінарних досліджень із залученням матеріалів археології, джерелознавства й експериментальної реконструкції. Зазначено, що вже у XIV–XV ст. у руських землях співіснували місцеві та західноєвропейські типи обладунків, зокрема білий латний обладунок. Акцентовано на потребі впорядкування, публікації та введення до наукового обігу маловідомих зразків спорядження, що зберігаються в українських музейних фондах. Наголошено на перспективності досліджень військової матеріальної культури Русі в контексті транскультурних зв'язків і соціальної історії.

Ключові слова: Русь, захисне спорядження, кольчуга, обладунки, шолом, щит, зброярство, воїн-дружинник.

Актуальною складовою історичного зброєзнавства й історії військової справи середньовіччя є розвиток захисного спорядження, тобто обладунку. В українській зброєзнавчій літературі проблема розвитку захисного спорядження княжої доби не отримала особливої уваги. Це зумовлено насамперед тим, що традиційно предмети бойового спорядження, як-от шолом, щит та обладунок, прийнято розглядати в комплексі з іншими предметами дружинного спорядження, такими як зачіпна зброя і спорядження верхового коня. Не сприяла окремому розгляду розвитку обладунку і порівняно нечисельна джерельна база, яка представлена все ще доволі скромним, хоча й показовим списком археологічних знахідок, візуальними пам'ятками і побіжними свідченнями наративних джерел.

Проте сучасний етап розробки теми і наявна історіографія вказують на актуальність загальної оглядової праці, присвяченої саме питанню розвитку захисного спорядження на теренах України за княжої доби.

Мета статті – всебічне дослідження та загальна характеристика розвитку захисного спорядження давньоукраїнського воїна у княжу добу та в пізньому середньовіччі. Автор прагне узагальнити наявні дослідження, охарактеризувати типологію, конструктивні особливості та хронологічну динаміку елементів озброєння на основі археологічних, писемних, іконографічних джерел і музейних матеріалів, а також проаналізувати зовнішні впливи на формування місцевих військових традицій, визначити соціальні функції спорядження та обґрунтувати необхідність подальших міждисциплінарних досліджень у цій царині.

Перші фахові узагальнення, присвячені обладунку, з'явилися у західній історіографії ще на початку і в середині ХХ ст. Тут найперше варто згадати комплексні праці Клода Блера (Claude Blair) (Blair, 1959) та Чарльза Фолкса (Charles Ffoulkes) (Ffoulkes, 1912).

На підставі наявного фактичного матеріалу із залученням писемних, речових і зображувальних джерел дослідники зробили перші комплексні спроби реконструкції розвитку середньовічного обладунку у Європі та виділили основні етапи його змін і розвитку.

Наступною значною працею у цьому руслі була двотомна робота шведського археолога Бенга Тордемана (Bengt Thordeman), присвячена матеріалам з унікального поховання на о. Готланд у Балтійському морі (Thordeman, 1939).

Дослідник чи не вперше, на основі унікальних знахідок цілих комплектів обладунків загиблих під час оборони м. Вістбю у 1316 р., розглянув питання формування фасонів обладунків, їхню типологію і генезу.

Дослідження захисного спорядження й обладунку з теренів України почалися із вивчення матеріалів археологічних розкопок, зокрема літописних пам'яток. Одним із перших дослідників у цій галузі був радянський археолог Александр Медведєв (Александр Медведєв), який залучив матеріали з України для аналізу статусного дружинного озброєння (Медведєв, 1953; 1959). Це стало основою для подальших досліджень, які акцентували увагу на різних видах озброєння та їхній генезі. Досі зберігає актуальність доробок радянського археолога Анатолія Кірпи́чнікова (Анатолий Кирпичников), який проаналізував усі відомі на початку 60–70-х років ХХ ст. знахідки середньовічної зброї і захисного спорядження зі Східної Європи. Захисне спорядження княжої доби (шолом, щит, обладунок) детально розглянено у третьому томі його фундаментальної праці «Давньоруська зброя» (Кирпичников, 1971) та

в праці, присвяченій огляду воєнної справи пізньосередньовічної Русі (Кирпичников, 1976).

Значним поступом у вивченні використання і продукції захисного спорядження на Русі стало відкриття майстерні бронника в білоруському Гомелі, що вилилось у низку публікацій Юрія Лупиненка (Юрий Лупиненко) й Олега Макушнікова (Олег Макушников), які побачили світ у 2000-х роках (Лупиненко, 2007; Лупиненко, Макушников, 2010; Макушников, Лупиненко, 2003; Макушников, Лупиненко, 2006).

Серед українських дослідників актуальну проблематику розглядали по-біжно або більш предметно дослідники військової справи, медієвісти й археологи. Проте єдиним відомим дослідженням, яке цілком стосувалося захисного спорядження княжої доби, була дисертація харківського дослідника Вячеслава Грекова «Еволюція комплексу озброєння воїнів Південно-Західної Русі у X – першій половині XIII ст.» (Греков, 2012). На жаль, у ній недостатньо акцентовано на археологічних джерелах.

Розгляд захисного спорядження воїна княжої доби варто почати з найархаїчнішого його елемента – щита. Зауважу, що археологічні знахідки щитів дуже нечисельні, що зумовлено тим, що для їхнього виготовлення використовувалися, як правило, органічні матеріали, зокрема дерево та шкіра.

Прикметно, що знахідки середньовічних щитів нечисельні навіть у межах цілої Європи. Особливо рідкісні знахідки органічних, нетривких елементів. Тому реконструкція їхньої структури й еволюції можлива лише на підставі візуальних джерел. Серед археологічних джерел, які засвідчують використання щитів, варто згадати рештки металевих умбонів (рис. 1).

Знахідок умбонів також обмаль, хоча вони принципово не відрізняються від тих, які використовували в епоху Великого переселення народів і ранньому середньовіччі. Останні відомі, зокрема, із чисельних пшеворських поховань (Козак, 2022b, с. 14–15).

Немає підстав стверджувати, що пізньоримські та ранньосередньовічні щити слов'ян, балтів і германців мали якісь принципово різні конструктивні особливості. Дерев'яна дощата основа з умбоном по центру, із залізним, шкіряним або дерев'яним руків'ям зі зворотного боку, інколи краї укріплювали оковкою (Казакиявичюс, 1988, с. 119), саме ж полотно щита могло бути обтягнуте шкірою (Синиця, 2012, с. 138; Козак, 2022b, с. 15).

Круглий щит, вочевидь, відбиває реалії здебільшого пішого бою, до того, коли кіннота займе панівну роль на полях битв середньовічної Європи. Круглі щити могли відрізнятись розміром, наявністю або відсутністю умбона, його

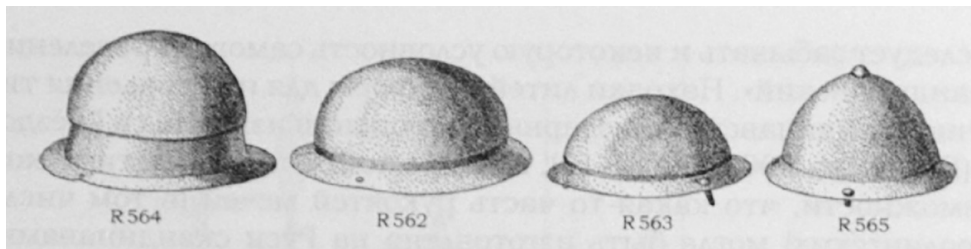

Рис. 1. Типи ранньосередньовічних умбонів (за О. Ryhgh).
Джерело: Андросчук, Зоценко, 2012, рис. 5

формою та ін. Проте принципової різниці між ними не було, домінантною залишалася кругла форма. Наявна бронзова оковка країв щита мала убезпечувати виріб від розтріскування, а тверда ударна частина призначалася для нанесення атак.

Уявлення про щити княжої доби можна отримати з археологічних знахідок таких предметів із Балтії і Скандинавії. Цілий щит IX ст. виявлено у торфовищі в Ліепайському р-ні, на південному заході Латвії, він мав круглу форму, складався з ялинових дощок, з обох боків був покритий шкірою із паром спресованої трави між дощечками та шкірою (Уртан, 1961). Подібні знахідки щитів епохи вікінгів відомі з поховання в норвезькому Гокстаді X ст. та купецько-торгівельного центру вікінгів у Бірке (Швеція) (Козак, 2022b, с. 15–16). Залізні умбони середньовічних щитів епохи вікінгів відомі з Києва, Чернігівщини й околиць Гнездово (?) (Кирпичников, 1971, с. 33–40, рис. 10, 11; Андрощук, Зоценко, 2012, с. 82).

Прикметно, що вже у ранньому середньовіччі щити мали символічну функцію, тобто вони були утилітарним предметом, але водночас могли відображати станову, рангову й іншу належність власника. Це зумовлено насамперед тим, що щити, маючи широкий корпус, були зручними для нанесення різноманітних геральдичних чи символічних зображень, кольорових барв. Це, зокрема, видно на прикладі знахідки із Гнездово, де виявлено розфарбований червоною фарбою круглий щит (Кирпичников, 1971, с. 35, 37).

Тут варто згадати знахідку, найімовірніше, символічного щита з дружинного поховання Галичиної Могили в Крилосі на Прикарпатті (Козак, 2022b, с. 16). Цей щит не мав умбона, проте містив позолоту, що вказує на його символічну функцію.

Цікавим є епізод із прибитим щиром до брами Царгорода під час походу Олега 907 р. (Козак, 2022b, с. 25): «... и бысѣ тако . и повѣсиша щиты своѣ . въ вратѣхъ показующе побѣду . и поиде ѿ Цѣсраградѣ» (Полное собрание, 1908, стб. 23).

Новий період розвитку щитів розпочався в XI ст. (Рыбель, Волков, 2020, с. 143–148). Зі зростанням ролі кінноти та появою специфічних прийомів рицарської мілітарної технології (Гуцул, 2011, с. 10–11) можна пов'язати появу т. зв. мигдалеподібного щита (Кирпичников, 1971, с. 37–38). Мигдалеподібний щит був видовжений і звужений у нижній частині для захисту ноги вершника, верхня частина мала прикривати тулуб. Такі щити найчастіше фігурують серед зображених на книжкових мініатюрах та інших візуальних пам'яток княжої доби (Кирпичников, 1971, с. 37–38). Як і ранньосередньовічний круглий щит, мигдалеподібний мав загальноєвропейське поширення (Кирпичников, 1971, с. 37–38; Козак, 2022b, с. 17).

Ці щити, як і їх круглі попередники, могли мати різні варіанти. Зокрема, візуальні джерела засвідчують поширення декількох варіантів таких щитів. Це, зокрема, плоскі й увігнуті зовні щити, інколи це щити, що все ще оснащені умбоном та укріпленими краями, а інколи простежується щось подібне на подовжене ребро (Козак, 2022b, с. 18).

Значних змін зазнала й експлуатація таких щитів, які кріпились і експлуатувалися за допомогою системи ременів (Козак, 2022b, с. 19). Великі рицарські щити XIII ст. було оснащено системою двох ременів, перший із яких закидався за спину, шию чи плече, т. зв. «*guige*», другий фіксував щит до ліктя і кисті, т. зв. «*enermes*» (Окшотт, 2006, с. 319).

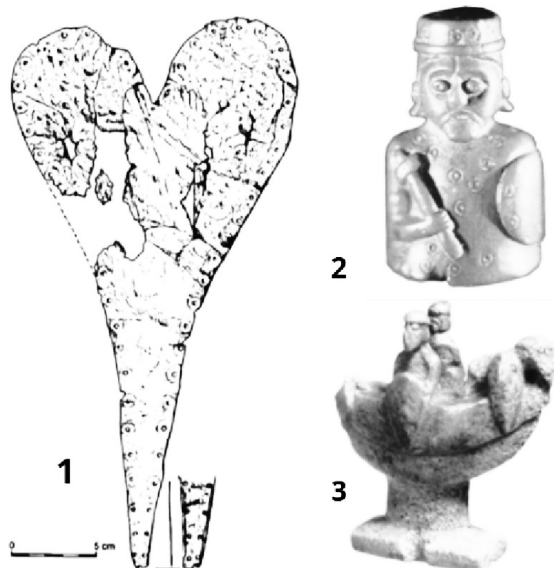

Рис. 2. Елементи щитів: 1 – посріблена частина зі щита з поховання в Таганчі. Джерело: Gawrysiak-Leszczynska, Musianołowicz, 2002, s. 296, fig. 5; 2 – шахова фігурка з Берестя (за П. Лисенком); 3 – шахова фігурка з Волковиська (за Н. Висоцькою). Джерело: Плавінські, 2013, с. 75, 77

Можливо, саме такі щити згадані у «Слові о Полку Ігоревім» XII ст. як «черлені щити», що засвідчує продовження використання прикрашуваних щитів у XII ст. (Козак, 2022b, с. 25). Мигдалеподібні щити не втратили символічного значення. Свідченням цього може бути знахідка посрібленого щита з кочівницького поховання в Таганчі (рис. 2, 1). Загалом же, для високого середньовіччя були притаманні різні типи щитів, зокрема круглі, що зображено на знахідках шахових фігур (рис. 2, 2–3).

Важливим і коштовним обладунком дружинника ранньокіївського часу був натільний обладунок, який до XII–XIII ст. переважно був представлений різними видами м'яких обладунків і кольчужним плетивом (обладунок зі з'єднаних між собою металевих кілець) (Козак, 2023, с. 158).

Оскільки проблему використання натільних обладунків детально розглянуто в попередніх роботах (Козак, 2022–2023, с. 61–74), тут зупинюся на загальних тенденціях розвитку. Металевий натільний обладунок, який використовували руські воїни у IX–XIII ст., можна умовно поділити на кольчужний і пластинчатий, який набув широкого поширення дещо пізніше.

Найперше варто звернути увагу на кольчугу, яка була полотном із поєднаних різними способами металевих кілець. На думку британського зброєзнавця К. Блера, 1066–1250 рр. у Європі були періодом кольчуги (Blair, 1958, р. 19–36). Любор Нідерле (Lubor Niederle) вважав, що найраніші свідчення використання кольчуг слов'янами можна віднести до VII ст. (Кирпичников, 1971, с. 7).

Слово «броня», яким на Русі позначали цей вид захисту, походить із давньогерманської мови, що може бути натяком на західне або скандинавське походження кольчуг у слов'ян (Гузюк, 2015, с. 10–11). Це ще раз підтверджує заборона Карла Великого (Carolus Magnus) у 802 р. продавати зброю і кольчуги (*arma et brunias*) слов'янам (Гузюк, 2015, с. 11; Нідерле, 1956, с. 382–383).

На середину XX ст. із територій, які у X–XI ст. належали до складу Київської держави або перебували під її впливом, було відомо про кілька десятків цілих кольчужних сорочок і значну кількість їхніх фрагментів. Найраніша знахідка – із поховання на р. Оскол – датована VIII ст. (Кирпичников, 1971,

с. 6, 8). Однією з найдавніших збережених кольчуг є т. зв. кольчуга св. Вацлава зі собору Святого Віта в Празі, яка відображає тенденції кольчужного фасону X–XI ст. (Williams, 2003, р. 29–31).

На Русі, як і в Західній Європі вже на X ст. кольчуга набувала значної популярності і її виготовляли місцеві майстри (Кирпичников, 1971, с. 8–10). На це вказує хоча би порівняно чисельна концентрація знахідок цілих кольчуг і елементів плетіння саме з руських земель (Кирпичников, 1971, с. 7–15), серед яких перше місце посідає Волинь (Кучинко, 2009, с. 273; Петегирич, 1990, с. 169).

Руські кольчужні сорочки княжої доби мали фасон сорочки з короткими рукавами. Поли такого обладунку сягали стегон, а рукави – ліктів (Гузюк, 2015, с. 9–10) (рис. 3).

Попередньо можна припустити, що на Волині наприкінці XII ст. з'явився новий тип кольчуги, де всі кільця поєднані заклепками (Козак, 2023, с. 160).

У XIII ст. крій – рукави та поли – подовжено, а також з'явилися пласкі розклепані кільця, що збільшувало площу покриття та жорсткість без збільшення ваги (Кирпичников, 1971, с. 9–10; Козак, 2023, с. 160).

Варто в кількох словах охарактеризувати технологію виготовлення кольчужного плетива. Було встановлено, що для кольчуг використовували здебільшого сиродутне залізо з низьким вмістом вуглецю (Smith, 1959, р. 61), інколи низьковуглецеву сталь (Williams, 2003, р. 31). Імовірно, що так обладунок набував меншої крихкості, бо низьковуглецеве залізо в'язкіше. Із заліза згодом формували тягнений дріт, який навивався на круглий у перетині стрижень, після чого формувався в кільця, які надалі з'єднувалися у суцільне полотно.

Деякі цільні кільця могли бути звареними ковальською зваркою після розрубання дроту (Колчин, 1953, с. 151–152). Існували варіанти з'єднання кілець за допомогою заклепок, «на цвях», або використання цільних кілець, вирубаних із листового заліза.

Найпоширенішим аж до XV ст. способом поєднання самих кілець було 4 в 1, коли одне кільце із заклепкою поєднувалося із чотирма зварними. У такому полотні йшли ряд зварних і ряд клепаних кілець по чергово (Козак, 2023, с. 158–159).

Кількість кілець в одному гарнітурі могла коливатись з урахуванням їхнього діаметру. У період XIII–XV ст., коли кольчуга доповнювала пластинчаті варіанти, армування кільця могли мати різний діаметр (Козак, 2023, с. 159–160).

Надзвичайно цікаве питанням – ефективність кольчуг. Це особливо актуально в контексті переходу від кольчужних до пластинчатих гарнітурів, що, як відомо, чітко простежується у XIII ст. Отже, варто задати питання:

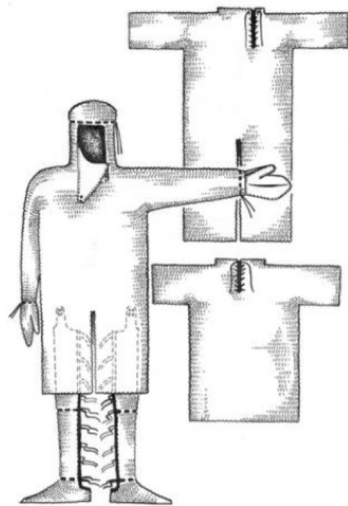

Рис. 3. Фасони середньовічних кольчуг. Джерело: Макушников, Лупиненко, 2006, рис. 7

наскільки у протидії колючим і рубаним ураженням кольчуга була ефективною? За результатами експерименту, який здійснили працівники британського музею «Royal Armouries» за допомогою рухомого, одягнутого в кольчугу, манекена та використання різного набору зброї, кольчуга продемонструвала значну ефективність (Peter, 1992, р. 111–117; Woosnam-Savage, De Vries, 2015, р. 55).

Очевидно, що стверджувати про тотальну ефективність кольчужних гарнітурів не можна, з огляду на фізичну нездатність такого обладунку протидіяти потужним кінетичним ударам булави або колючим ударам. Зрештою, перехід від ранньосередньовічного комплексу захисного спорядження, який поєднував кольчугу, щит та часто шолом із відкритим обличчям, до надійніших систем армування у XIII–XIV ст. сам собою свідчить про те, що поступ у розвитку зачіпної зброї не залишив місця суцільним кольчужним сорочкам. Вочевидь, для X–XI ст. і частково XII ст. кольчуга, круглий, а згодом мигдалевидний щит цілком себе виправдовували навіть у реаліях кінного таранного бою, який з'явився на Русі, як і в решті Європи, у XI ст. (Гуцул, 2011, с. 10–11).

Надзвичайно показовий епізод оборони захопленого русами Доростола у 971 р., який описав у праці «Історія» Лев Диякон (Λέων ο Διάκονος). Судячи з опису озброєння русів, військо Святослава Ігоровича (945–972) було озброєно згідно з ранньою фазою розвитку комплексу захисних і зачіпних засобів, що був під сильним хозарським і скандинавським впливом (Каинов, 2014, с. 97–101)

Рис. 4. Реконструкція: ліворуч – воїна Київської держави X ст. князя Святослава Ігоровича (малюнок Сергія Шаменкова). Джерело: Папакін, 2023; праворуч – чернігівського шолому (типу «Чорна Могила»). Джерело: Реконструкція чернігівського шолому (типу «Чорна Могила»), X–XIII ст., 2023

(рис. 4). Військо ромеїв – стрімкі закуті в обладунки вершники – протиставлено пішим русам, які під Доростолом вперше з'являються кінно, споряджені великими щитами й одягнені в кольчуги (Диакон, 1988, с. 75–80).

Надзвичайно показовий епізод, коли Святослав Ігорович зіткнувся в поєдинку зі знаним ромейським воїном на ім'я Анемас (Ανεμάς), який перед тим убив поважного руського воїна Ікмора (Диакон, 1988, с. 78). Анемас вразив князя мечем у ключицю, але того врятувала кольчуга (Диакон, 1988, с. 80).

Михайло Гузюк звернув увагу на цікавий епізод Київського літопису (Гузюк, 2015, с. 8–9) про загибель київського князя Ізяслава Ярославича (1024 – †3.10.1078), який, виступаючи пішо в бою в ур. Нежатина Нива поблизу Чернігова 3 жовтня 1078 р. (Войтович, 2006а, с. 310–311), відбивається, коли кольчуга не змогла врятувати власника. Літописець так описав цей епізод: «... Ізаслав же и Всеволодъ оуранивса пойдоста ꙗ града противу Сѡлговѣ . ꙗ речѣ Сѡлегѣ к Борисовѣ . не ходиви противоу . не можевѣ стати противу чотыремѣ кнѣземѣ . но пошливѣ с молбою къ строема своѣма . ꙗ речѣ ему Борисѣ . ты зри готова . ѿзѣ имѣ противенѣ К всимѣ . и похваливса велми . не вѣды ѿко Бѣ гордымѣ противитса . смѣренымѣ же блгдѣть даеѣ . ꙗ да не похвалитса силны силою своею . и пойдоста протѣвоу . ꙗ бывшимѣ имѣ на мѣстѣ на Нѣжатины нивѣ и совокупившимѣсѣ вбоимѣ . бысѣ сѣча Л зла . и пѣрвое оубиша Бориса снѣ Вачеслава М. похвалившаѣ велми . Изаславу стоѣщю пѣсцѣхѣ . оунезапу приѣхавѣ вди . оудари копѣемѣ за плеча . и тако оубьенѣ бысѣ . Изаславѣ снѣ Ёрославѣ . предолженѣжѣ бывшѣ сѣчѣ . побѣже Сѡлегѣ П в малѣ дружинѣ . едва втече . и бѣжа Тмютороканю . оубьенѣ бысѣ кнѣзь Изаславѣ . мѣѣ вктабѣ вѣ . гѣ . днѣ . взявше В же тѣло его привезоша» (Полное собрание, 1908, стлб 192–193). Немає сумніву, що князь мав натільний обладунок, вочевидь кольчугу, яка не врятувала його від ураження списом.

Узагальнюючи зазначене вище, можна констатувати, що кольчужний гарнітур, який, без сумніву, використовували поверх м'якого шару – підкладки на кштат акетону (Woosnam-Savage, De Vries, 2015, р. 52), з прошитої тканини та шкіри, надавав певний захист від різаних і рубаних ударів на близькій дистанції (Греков, 2012, с. 114–117). Це було цілком актуально, з огляду на те, що лівова частка смертей на полі бою була спричинена не так масивними ураженнями кінцівок чи внутрішніх органів, як крововтратою (Woosnam-Savage, De Vries, 2015, р. 28–29).

Тут доречно згадати дані досліджень унікальних знахідок з укріпленого замку Vadum Iacob Castle – Эзамок у Бріді Якова в Галілеї, який у серпні 1179 р. зазнав нападу мусульман (Mitchell, Nagar, Ellenblum, 2006, р. 145–155).

Ізраїльські і британські дослідники, аналізуючи сліди уражень на рештках оборонців замку, зауважили, що їх значно більше на тих частинах тіла, які не передбачали захисту, відповідно до тодішнього фасону кольчужних сорочок, рукави яких сягали трохи нижче ліктя, а отже, такий контраст може свідчити про ефективність кольчуги з м'якою підкладкою, що не захищала від травм, але забезпечувала від серйозних уражень, які могли призвести до ампутації (Mitchell, Nagar, Ellenblum, 2006, р. 152–153).

Все ж, у XIII ст. пластинчасті гарнітури витісняють або співіснують із кольчужним обладунком. Одразу зауважу, що у зазначений час не відбулось різкого переходу від кольчужних до пластинчатих систем. Насправді, пластинчаті обладунки, які прийнято умовно поділяти на ламелярні

(скріплювались мотузками) та лускаті (нашивались на м'яку основу як луски) (Плавінські, 2013, с. 85), були відомі слов'янам подібно до кольчуг ще з раннього середньовіччя.

Найраніші археологічні знахідки, які інтерпретують як елементи пластинчатого обладунку, походять із городищ Хотомель і Пліснесько та датовані VII–IX ст. (Медведев, 1959, таб. 1–2). На городищі Алчедар, яке було осередком племінного союзу Тиверців, у 1957 р. відкрито цілу майстерню бронника, який займався виготовленням кольчуги та пластинчатих обладунків, на що вказують рештки напівфабрикатів й інструменти (наковальні, зубила, побійники тощо) (Медведев, 1959, с. 126). Імовірно, у X ст. у слов'ян було налагоджене спорадичне виробництво та ремонт обладунків (Козак, 2023, с. 164). Появу такого типу обладунків у слов'ян пов'язують із впливом кочівників (Медведев, 1959, с. 126).

Проте співвідношення археологічного матеріалу, який становить 4:1, свідчить про те, що орієнтовно до середини XIII ст. кольчуга таки залишається популярним варіантом натільного захисту (Кирпичников, 1971, с. 15). Вже у XII ст., на думку А. Кірпи́чнікова, «на Русі в Західній Європі створюються умови для прискореного розвитку набірної пластинчастої броні, яка раніше в спорядженні військ відігравала другорядну роль» (Кирпичников, Медведев, 1985, с. 316).

У XIII ст. спостерігається певний сплеск використання пластинчатих обладунків та армування загалом. Згаданий А. Кірпи́чніков констатує хоч і повільне, але поширення на Русі в XIII ст. кольчужних ноговиць та капюшонів, повсюдне поширення пластинчатих обладунків (Кирпичников, 1976, с. 33; Кирпичников, 1971, с. 73). Поширення пластинчатих (ламельярних і лускатих) обладунків, подовження покрою кольчужних сорочок чітко фіксують образки св. Георгія XII–XIII ст. (Кирпичников, 1971, с. 13–14) (рис. 5).

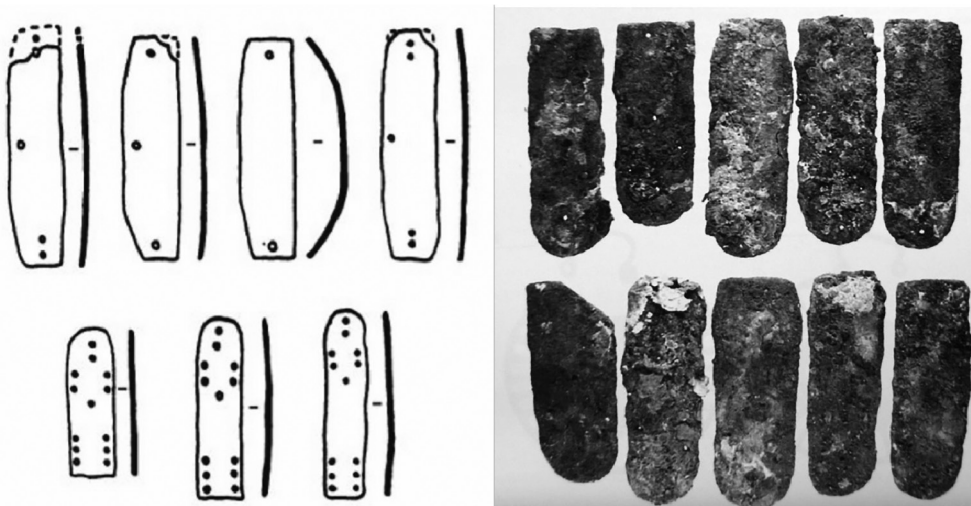

Рис. 5. Ламелярні обладунки XIII ст.: ліворуч – Гомель (за Ю. Лупиненко). Джерело: Плавінській, 2013, с. 86; праворуч – Десятинна церква в Києві (за М. Панченко). Джерело: Панченко, 1996, фото 23

Чому ж пластинчаті обладунки відразу не витіснили кольчугу? Кольчужні елементи, як у поєднанні з пластинчатими, так і самостійно, використовували і після XV ст. Проте варто зауважити деякі моменти, які могли вплинути на процес повсюдного поширення пластинчатих систем.

По-перше, це, звісно ж, поступ у розвитку зачіпної зброї, насамперед білої клинкової, який особливо помітний у XIII–XIV ст. на прикладі появи т. зв. готичних мечів (Козак, 2023, с. 65).

По-друге, пластинчаті, зокрема ламелярні, обладунки були значно простішими в ремонті й експлуатації (Мау, 2015, р. 178). Адже за потреби такі обладунки можна розібрати і зібрати в інший фасон. Зокрема, подібний обладунок, який знайшов нового власника і був ремонтований, відомий із поля битви біля Вісбю на о. Готланд у 1361 р. (Kotowicz, 2022, с. 200). На думку польського дослідника Пьотра Котовіча (Piotr Kotowicz), цей обладунок міг бути відремонтованим зразком ранішого руського зразка, який міг потрапити на Готланд, імовірно, з Новгороду (Kotowicz, 2022, с. 200). Не зупинятимусь детально на конструктивних особливостях пластинчатих обладунків, але згадаю низку, на мою думку, найрепрезентативніших колекцій.

Чисельні знахідки пластинчатих обладунків у Новгороді (Медведев, 1959, табл.). Імовірно, до одного гарнітуру належали пластинки обладунку з Десятинної церкви в Києві (Панченко, 1996, рис. 22–23). Унікальним є матеріал зі знаменитої майстерні бронника з білоруського Гомеля, що належав до складу Чернігівського князівства (Макушников, Лупиненко, 2003). Колекція відображає не тільки монтажно-ремонтний тип майстерні, а й вказує на те, що в Чернігівському князівстві існували власні майстерні зі збирання і ремонту пластинчатих обладунків ще до монгольської навали.

Помітна концентрація знахідок із теренів колишнього Галицько-Волинського князівства: Галич, Володимир, Берестя, Урич (Козак, 2023, табл. 14). Особливо чисельною є колекція зі Сяноцької землі, яка на сьогодні має налічувати понад 60 пластин (Козак, 2023, табл. 14).

На думку Миколи Котляра, поширення такого обладунку треба пов'язати із політикою волинського князя Романа Мстиславича (бл. 1152–1205), підтвердженням чого має слугувати текст похвали князю у «Слові о полку Ігоревім» XII ст. (Котляр, 1984, с. 97; Котляр, 2002, с. 168).

Леонтій Войтович пов'язував процес посилення армування у XIII ст. із необхідністю протистояти принципово новому противнику – монголам, і з т. зв. воєнними реформами Романовичів (Войтович, 2006b, с. 90–92). На його думку, Данило Романович перейняв певні зразки монгольського озброєння, зокрема захисного спорядження (Войтович, 2019, с. 76).

На мою думку, про рецепції зачіпних засобів говорити не можна. Згадани літописцем предмети татарського озброєння під час зустрічі Данила Романовича зі союзниками в Пожоні 1252 р. пропоную пов'язати з поїздкою князя в Сарай 1245 р., де його введення в ординську еліту мало супроводжуватися даруванням певних коштовних зразків зброї та одягу (Козак, 2022a, с. 7–16).

Щодо згаданих у тому ж епізоді шкіряник обладунків вершників і бойових коней, зроблених за ординським зразком, тут дійсно відбулося певне переозброєння особистих дружин Романовичів. У попередній публікації я зауважив, що «літописна згадка про татарські обладунки регукується лише з епізодом про монгольських союзників короля Данила Романовича, який виступив на боці угорського короля Белли IV 1260 р. у битві біля міста

Рис. 6. Печатки: ліворуч – Лева Даниловича 1316 р. Джерело: Гавриленко, 1977, табл. 3: 10б; праворуч – Юрія Львовича (Стрілки вказують на щити). Джерело: Грушевський, 1913, с. 129

Кресенбрунн, про що чеський король згадав у листі до папи Олександра IV» (Козак, 2022–2023, с. 67–68). Проте побачені монгольські союзники руського короля, яких зауважив чеський король Пшемисл Оттокар II (Přemysl Otakar II), імовірно, були руськими дружинами в ординських обладунках (Федорук, 2017, с. 234–235).

Надалі жодні візуальні джерела не фіксують подібних обладунків (рис. 6). Тому, вважаю, зміна захисного спорядження під час ординських запозичень була спорадичною і стосувалася нечисельної особистої дружини Данила Романовича.

Рис. 7. Наруч із Сахнівки (за А. Кіричником). Джерело: Кирпичников, 1971, рис. 23

У загальних тенденціях посилення армування воїна у XIII ст. набуває поширення комплексний захист кінцівок. Окрім згаданого подовження рукавів і долу кольчужних сорочок, які можна простежити на іконі св. Георгія з Новгорода (рис. 8), з'являються набірні наручі і поножі, що складались із поєднаних ламелярних пластин (Козак, 2023, с. 167). Подібні опліччя можна побачити на шиферній іконі св. Дмитра з Поділля (рис. 8).

Певною інновацією стала поява в XIII ст. суцільних шарнірних наручів для захисту передпліччя. Такі предмети відомі з Сахнівки (Кирпичников, 1971, рис. 23), Червена та Гомеля (Козак, 2023, с. 169) (рис. 7). Зауважу, що всі знахідки доволі віддалені одна від одної, але мають близьку хронологію. Польський дослідник Вітольд Светославський (Witold Świątosławski) припустив кочівницьке походження таких предметів (Świątosławski, 1996, s. 15–16).

Проте знахідка такого наруча в Гомелі, де було розташовано майстерню зброяра, може вказувати навіть на місцеве виробництво

Рис. 8. Зображення святих: ліворуч – шиферна іконка св. Дмитра з Поділля XIII ст. (за А. Кирпичниковим); праворуч – образок св. Георгія з Новгороду XIII ст. Джерело: Кирпичников, 1971, рис. 21, 16

цього спорядження (Макушников, Лупиненко, 2003. с. 217). Можна припустити, що саме такі складні пластинчаті системи згадані в літописі як «*броне дощатыє*» у списку майна, яке віддав князь Володимир Василькович за с. Березовичі 1287 р. (Полное собрание, 1908, стлб 904).

Ця згадка, по-перше, засвідчує коштовність таких виробів, а по-друге, підтверджує думку про можливість повторного комплектування пластинчатих гарнітурів із попередньо розмнтованих пластин.

Аналізуючи захисне спорядження професійного воїна-дружинника, варто зауважити, що дещо сепаратно від решти захисних засобів, хоча і в дусі загальних тенденцій армування, розвиваються шоломи, до появи повного білого обладунку (Козак, 2023, с. 221), європейські шоломи не обов'язково були частиною цілісного гарнітуру обладунку. Їх як найдорожчий елемент захисного спорядження могли передавати в спадок або здобувати як трофей, про що є згадка Холмського літописця під 1258 р.: «... слоужащии же князи Данилови . и людье Василькови . Юрьи . Сѣлеѣа дворьскыи инѣи ѣхаша на нѣ ѣхавшим же на нѣ . ѡнѣмъ же притекшимъ . соупротивъ ко строузѣ . сноузникомъ же сразившимся . не стерпѣша но на бѣгъ ѡбратишася . ѡни же сѣкоуще ѧ и бодоуще вогнаша а . во ѡзеро . ї . можь . ѡдиногo коня мнѣше . ѧко конь вынесеть ны и тако погразахоу . анѣлѣмъ . потопплаеми ѡ Баѣ посланымъ . и нагрѣже ѡзеро троуповъ . и щитовъ . и шеломовъ . тозѣмьцѣ же великоу користь имахоу волочаще ѧ» (Полное собрание, 1908, стлб 840–841).

Як бачимо з наведеного епізоду, літописець акцентує на тому зиску, який мали жителі передмість Луцька від добутих із водойми литовських обладунків, насамперед шоломів. Зауважу, що знахідки шоломів надзвичайно рідкісні, тому поодинокі їхні екземпляри значно віддалені територіально один від одного.

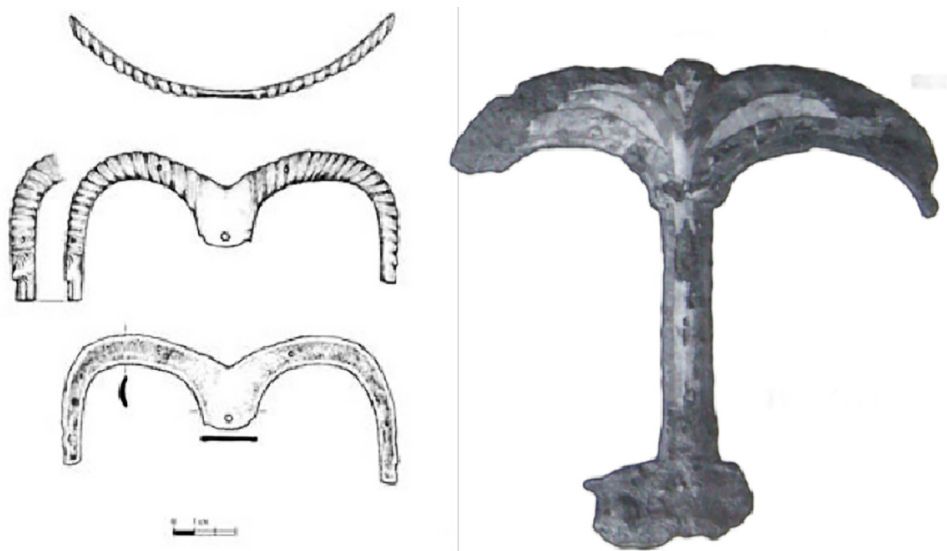

Рис. 9. Фрагменти напівмасок: ліворуч – із Тернопільщини (за Ф. Андрощуком). Джерело: Андрощук, 2022, рис. 25; праворуч – із Десятинної церкви (за В. Зоценко, Ф. Андрощуком). Джерело: Андрощук, Зоценко, 2012, с. 74

На підставі археологічних знахідок можна зробити висновок, що на Русі у IX–XI ст. використовувалися шоломи, які можна розділити на три головні групи. До першої групи варто зарахувати типові для епохи вікінгів шоломи з напівмасками, які генетично пов'язують із подібними виробами VII–VIII ст. (Кирпичников, 1971, с. 24).

Зі садиби Десятинної церкви в Києві походить знахідка можливо найранішого середньовічного шолому в регіоні. Це фрагмент лицеві пластинки зі срібною інкрустацією геометричними фігурами завдовжки 112x10 мм, пластини боковин 10–26x116 мм (Андрощук, Зоценко, 2012, с. 74). «Маска є вузьким наносником, плавно вигнутим у середній частині, з сплющеною нижньою і опуклою верхньою частинами. Нижня частина складається із двох симетрично розташованих серповидних пластин. Поле наносника та захисних бічних пластин плаковане срібним листом з обрамленням двома лініями, між якими нанесена стрічка косої насічки. По центру пластин, у нижній частині маски, є орнаментальні фігури, що повторюють обриси серпа. У верхнього кінця пластини наносника зберігся фрагмент нижнього краю шолома із заклепкою з правого боку» (Андрощук, Зоценко, 2012, с. 74) (рис. 9).

Знахідку слушно зіставлено з хрестоматійним взірцем шолома з норвезького Гйормундбю (Graham-Campbell, 1980, р. 75). Найімовірніше, шолом належав знатному варягу, але після спорудження Десятинної церкви, з околиць якої імовірно походить знахідка, поховання могло бути розореним.

Про конструкцію таких шоломів можна робити висновки з реконструкції знахідки з поховання у Гйормундбю – сегментна (кулоподібна) конструкція купола, шолом у профіль і в анфас мав чітку сфероциліндричну форму, напівмаска захищала обличчя (Harrison, Heath, Chartrand, Durham, 2006, р. 129–130).

Цікаво, що київська напівмаска не претендує на те, щоб бути найдавнішою знахідкою середньовічного шолома в Україні. У 2021 р. до фондів Київського національного музею історії України було передано лицеву частину напівмаски шолома епохи вікінгів, виявлену на Тернопільщині (Андрощук, 2022, с. 58) (рис. 9). Після детального аналізу було встановлено, що аналогією цієї знахідки є знаменитий шолом із Йорка в Англії (т. зв. *the Coppergate Helmet*), датований VIII–IX ст. (Андрощук, 2022, с. 58).

Отже, знахідка з Тернопільщини наразі є найдавнішим відомим ранньосередньовічним шоломом з України. Федір Андрощук зазначає, що «декоративний елемент шолома, безперечно, англосаксонського походження – наразі єдине свідчення контактів з Британськими островами», і найімовірніше потрапив на Західну Україну за посередництва все тих же скандинавів (Андрощук, 2022, с. 66).

Відтак, у VIII–XI ст., за посередництва скандинавських дружин, на терени України потрапляли шоломи північноєвропейського походження. Ці речі могли тут з'явитись, зокрема, як цінний трофей або предмет обміну.

Окрім шоломів північноєвропейського виробництва, у X ст. на Русі широко використовували шоломи найімовірніше хозарського походження. Йдеться про т. зв. шоломи типу «Чорна Могила», вперше виявлені в одноіменному кургані на території сучасного Чернігова (Кирпичников, 1958, с. 57). Радянська і польська історіографія намагались обґрунтувати місцеве, руське або польське походження яскравих сфероконічних шоломів типу «Чорна Могила», які відомі з терен Східної Європи (Кирпичников, 1971, с. 27; Кирпичников, 2009, с. 21; Nadolski, 1954, s. 75; Bochenski, 1930, s. 8–9, 17).

Низку польських знахідок прийнято зіставляти з походом Болеслава Хороброго (Bolesław I Chrobry) на Київ 1018 р. (Bogacki, 2009, s. 92). Основною конструктивною особливістю цих шоломів є складення купола з чотирьох сегментів: переднього, заднього та двох бічних. Передній і задній сегменти накладені поверх бічних та з'єднані між собою заклепками. Краї сегментів часто мають зубчасту або хвилясту форму. Шоломи оснащені трубчастим навершям і ободом з отворами для кріплення кольчужної бармиці. Поверхня шоломів зазвичай обтягнута мідним листом, іноді з позолотою, а між сегментами можуть бути мідні прокладки (Папакін, Безкоровайна, Прокопенко, 2017, с. 45–56) (див. рис. 4).

Такі шоломи відомі з Волині, Чернігівщини та Білорусі. Західні зразки відомі з Угорщини та Польщі (Кирпичников, 2009; Bogacki, 2009, s. 92). Шоломи типу «Чорна Могила» були важливою частиною захисного озброєння еліти Київської Русі в X–XI ст. Нові знахідки підтверджують їх значне поширення та різноманітність конструкційних деталей. Водночас питання про їхнє походження залишається відкритим: ймовірно, цей тип сформувався під впливом як місцевих традицій, так і зовнішніх контактів зі степовим та кавказьким світом. Шоломи такого типу не лише виконували захисну функцію, а й слугували ознакою високого соціального статусу воїна (Папакін, Безкоровайна, Прокопенко, 2017, с. 45–56).

На думку Артема Папакіна, такі шоломи мали хозарське походження, де подібна конструкція відома ще з VIII ст. А згодом, за посередництва мадяр та скандинавів, такі вироби поширювалися у Східній Європі (Папакін, Безкоровайна, Прокопенко, 2017, с. 46). Дослідник стверджує, що «поширення більшості шоломів типу “Чорна Могила” у Центральній і Східній Європі слід

розглядати як сліди міграцій кочовиків та торгової й військової активності скандинавів» (Папакін, Безкоровайна, Прокопенко, 2017, с. 55).

Варто задати питання: чи могли такі вироби вплинути на місцеву зброярську традицію і ремесло? Чи всі шоломи цього типу походили з одного ремісничого осередку? Анатолій Кірпи́чников звернув увагу на знахідку шолому такого типу з Райковецького городища, який він вважав переробкою раннього екземпляру і датував його XII–XIII ст. (Кирпичников, 1971, с. 25). Хоча А. Папакін, посилаючись на знайдену поруч зброю X ст., не погоджується з таким датуванням (Папакін, Безкоровайна, Прокопенко, 2017, с. 49). Проте наявність нетипового для таких шоломів наносника свідчить на користь запропонованого варіанта датування (Козак, 1971, с. 173).

Надзвичайно цікавим є шолом XI–XII ст. із с. Немії на Поділлі. Наголів'я має правильну яйцеподібну тулію у поздовжньому перерізі, виготовлений із цільного металевого листа. По нижньому краю тулії він містить позолочений бронзовий вінок з орнаментом плетіння, стилізованими рисами обличчя (налобна частина з «крилами») (Kozak, 2021, s. 71–86). Шолом має аналогії з Польщі і Чехії, проте, на відміну від західних зразків, не містить наносника (Kozak, 2021, s. 71–86).

Знахідка шолома з околиць Немії та значно раніша знахідка склепаного з двох сегментів шолома з Гнездово (Кирпичников, 1971, с. 23) засвідчують наявність західних віянь в армуванні воїнів Русі вже у ранньому середньовіччі.

Згодом можна прослідкувати, що шоломи XII–XIII ст. змінюються в руслі згаданої тенденції до посилення загального армування, що призвело до появи або радше повернення елементів захисту обличчя, т. зв. напівмасок.

Про це є яскраві літописні свідчення. Цей епізод описує момент після битви на р. Рута в 1151 р., коли Ізяслав Мстиславич (*бл. 1096–†1154) був поранений, і кияни не впізнали його. Він був без впізнавальних знаків, але коли він назвався, зняв шолом, то його впізнали: «Изславъ же лежаше ранень . и тако въсхописѧ . и ту хотѣша и Киѧне пѣшци оубити . мнѧше ратного . не знаюче его . Изславъ же речѣ кнѣзь есмь . и единъ ѿ нихъ речѣ а такъ ны еси и надобѣ и вынза мечъ свои . и нача и сѣчи по шелому бѣ же на шеломѣ надѣ челомѣ . Пантелѣмонъ златъ . и оудари и мечемъ . и тако вшибеса шеломъ . до лба . Изславъ же речѣ азъ Изславъ есмь . кнѣзь вашъ . и сна съ себе шеломъ . и позна и . и то слышавше мнози . И въсхытиша и руками своими . с радостью ꙗко црѧ и кнѣзѧ . своегѣ . и тако възваша кирелѣсанѣ вси полци . радующеса . полкы ратныхъ побѣдивше . а кнѣзѧ своегѣ живого ведаче Изславъ же изнемагаше . велми с ранъ зане ишелъ бѣ кровию и слыша» (Полное собрание..., 1908, стлб 438–439).

Володимир Гуцул звернув увагу на ще один епізод, який стосується вже XIII ст., зокрема облоги Каліша військами Данила Романовича та Конрада Мазовецького (Konrad I Mazowiecki): «Даниль же всѣдъ на конь еха самъ на згладание града и видѣ ꙗко тако и есть Даниль же приѣха ко Коньдратови . и речѣмоу аще быхомъ исперва вѣдалѣ мѣсто се то градъ приатъ бы былъ . Кондратови же молащоуса има . да наоутрѣ пакы пристоупита ко градоу наоутриѧ же Даниль и Василко . посласта люди свои . внем же стоѧщимъ и теребѧщимъ лѣсы вколо града . гражаномъ же ни камение смѣющимъ врещи на нѣ . просѧхоуса да бы к нимъ прислалъ . Кондратъ . Пакослава и Мьстиоуѧ . Пакославъ же речѣ Данилови . измѣнивъ ризы свое поеди с нами . Данилови же не хотѣвшю . речѣмоу братъ иди да слыши вѣче ихъ . не вѣрашетъ бо Мьстиоуеви Кондратъ . Даниль же возма на са шеломъ Пакославъ . и ста за нима . стоѧщимъ же моужемъ на

заборолѣхъ . и рекоушимъ имъ . тако молѣвѣта великомуу . князю Конѣдратоу . сии градъ не твои ли естъ . мы же моужи изнемогоше . и во градѣ семь . ци иного странници есмы . но людѣ твои есмы а ваша братѣа есмы . чемоу w насъ . не сожалитеси . аще насъ Роусь плѣнѣтъ . то коую славою . Кондратъ приметь . аще Роускаѣ хороу говѣ станеть на забролѣхъ то комоу чѣтъ оучиниши . не Романовичема ли . а свою чѣтъ оуничижиши . нынѣ братоу твоемоу слоужимъ . а заоутра твои боудемъ . не даи славы Роуси ни погоуби града сего . и и многа словеса глѣхоу» (Полное собрание..., 1908, стлб 756–757).

Дослідник, аналізуючи уривок, зауважив, що оборонці знали Данила Романовича в обличчя, тому замаскуватись князь міг лише використовуючи саме закритий шолом: «... в цій ситуації прикрити лице можна було лише закритим шоломом» (Гуцул, 2009, с. 87).

У зброєзнавчій літературі існує ціла проблема щодо атрибутики і походження шоломів XII–XIII ст. із теренів Східної Європи.

Значна частина таких шоломів походить із кочівницьких поховань, тому їх інтерпретація як руських природно підлягає сумніву. Типові для високого середньовіччя сфероконічні шоломи, які А. Кірпи́чников виокремлює у типи ПА, ПБ і ПІІ, мають дещо подібні до раніших шоломів типу ПІ («Чорна Могила») конструктивні елементи і форму. Враховуючи формат актуальної роботи, зупинюся лише на деяких еталонних знахідках.

Із вже згадуваного кочівницького поховання поблизу с. Таганча на Черкащині походить еталонний зразок шолому типу ПБ (за А. Кірпи́чниковим) (Кирпи́чников, 1971, с. 84) (рис. 10). Сфероконічний корпус із високим витягнутим куполом виготовлений зі склепаних двох пластин із потайними

Рис. 10. Шоломи: ліворуч – із Таганчі (за А. Кірпи́чниковим). Джерело: Кирпи́чников, 1971, с. 114; праворуч – із Чингульського кургану (фото: Національний музей історії України). Джерело: Прокопенко, 2021

пшвами. Захист лиця представлений невеликим монолітним наносником, із Т-подібною накладкою з напівкруглими очними виступами, яка закриває лоб і ніс. Привертає увагу чіткий довгий шпиль, закріплений на яблуку (Негин, 2012, с. 62–64; Gawrysiak-Leszczynska, Musianowicz, 2002, s. 289–290, fig. 1).

Цікавим є яскраве декорування шолома, його корпус покритий міддю всередині й зовні, окремі деталі посріблені та позолочені, на корпусі вміщено рослинний орнамент (Негин, 2012, с. 62–64). Культурна інтерпретація та датування поховання з Таганчі досі дискусуються, але наявні в похованні предмети озброєння – захисного спорядження, прийнято інтерпретувати як вироби руських (?) зброярів, які були продані або подаровані кочовим федератам (Gołębiowska-Tobiasz, 2020, s. 41–43).

Другою еталонною знахідкою є шолом із бармицею типу IV з Чингульського кургану Запорізька обл (рис. 10), який прийнято зіставляти з постаттю половецького хана Котяна (Kötöny), відтак датувати його XIII ст. (Отрощенко, Рассамакін, 1986, с. 14–36).

Шолом із кургану належить до групи крутобоких куполоподібних шоломів із напівмасками. Особливо вражає у цьому екземплярі чудова позолота на площі майже всього корпусу. Короткий залізний стрижень із кільцем на верхівці. Обличчя захищає напівмаска з рельєфним наносником, приклепана до передньої частини, має вигнуті надбрівні валики, мигдалеподібні прорізи для очей (Отрощенко, Рассамакін, 1986, с. 14–36). У контексті куполоподібних шоломів згадаю не таку яскраву, але не менш показову знахідку шолома типу IV із кочівницького поховання «Хургішца» у Ватра Молдавіце (північ Румунії) (Spinei, 1982, fig. 36.) (рис. 11). На думку Михайла Горелика, наявність на шоломі ташування золотом у східнохристиянському стилі може свідчити, що виріб походить із придворної зброярні Данила Романовича (Горелик, 2003, с. 233).

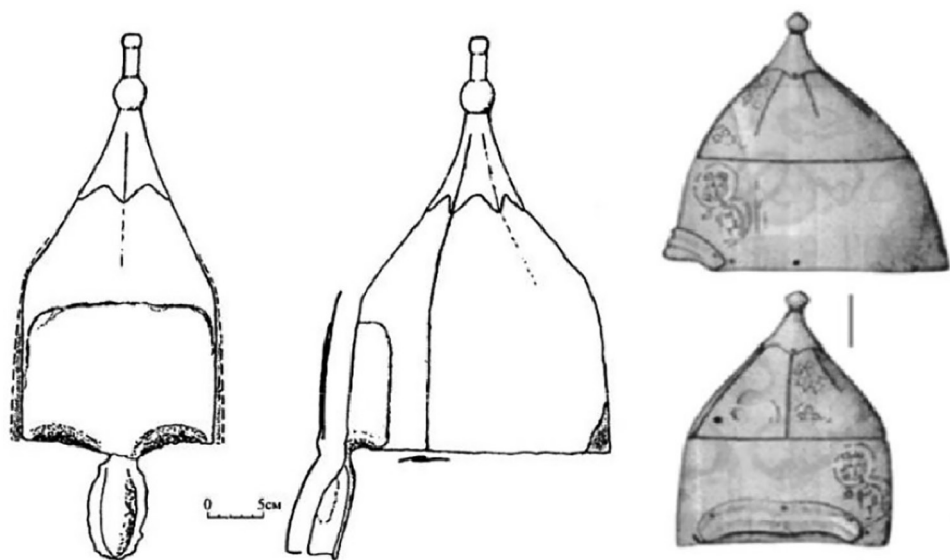

Рис. 11. Шоломи XIII ст.: ліворуч – із Дорогобужа (за Б. Прищепю).
Джерело: Прищепя, 2024, рис. 7; праворуч – із Варта-Молдавіце (за В. Спіней).
Джерело: Spinei, 1982. fig. 36

Варто погодитись із думкою про некоректність виокремлення етнічних типів певної групи знахідок. Це пов'язано з тим, що подібні форми шоломів із певною локальною варіабельністю були поширені в дуже широких географічних межах, що було результатом міжкультурних та військово-торгівельних зв'язків (Негин, 2014, с. 52–81). Тому наразі не можна пов'язувати шоломи типу «Таганча» чи крутобокі куполоподібні шоломи з певною локальною зброярською традицією.

Все ж зауважу, що серед переліку згаданих шоломів XII–XIII ст. дещо іншою є знахідка шолому з волинського Дорогобужа (див. рис. 11). Попри те, що ця знахідка не має яскравого декорування, вона чи не єдина має чіткий археологічний контекст і не походить із кочівницького поховання.

Шолом знайдено в житлі середини XIII ст. «Корпус шолома складається з трьох пластин: лобної та двох бічних. Висота шолома 32 см. Нижня частина тулії циліндрична, верхня шестигранна конічна, з заломом посередині. Угорі наверх, закріплене шістьма “лапками”, з кулястим потовщенням посередині й меншим сферичним завершенням. Біля правої скроні петля для бармиці. Лоб прикритий прямокутною пластиною з дугоподібними вирізами для очей, рельєфними надбрів'ями та масивним наносником» (Прищепа, 2024, с. 66).

Богдан Прищепа, аналізуючи умовні аналогії, слушно зауважив, що хоча деякі шоломи мають подібні риси до дорогобужького, жоден не є таким самим (Прищепа, 2024, с. 67).

Своєрідність форми, відсутність декору разом із чітким археологічним контекстом (знахідка походить із житла дружинника XIII ст.) відкидають сумніви щодо культурної атрибуції предмета.

Певна своєрідність і навіть грубість форм, порівняно з вишуканішими зразками з Варта-Молавице або Таганчі, свідчить про більш утилітарну функцію предмета, на відміну від тих, які знайдено в похованнях кочівницької еліти. Відтак дорогобужька знахідка є рідкісним зразком шолома рядового дружинника і місцевим виробом. До таких утилітарних простих виробів попередньо можна віднести шолом із Десятинної церкви (Панченко, 1996, рис. 21).

Цікаво, що в пізньому середньовіччі не зникли з моди відкриті шоломи. Подібний шолом зображено на печатці Тракайського князя Кейстута (Kęstutis) 1387 р. (Thordeman, 1939, fig. 266) (рис. 12). Такий конічний шолом можна зіставити із типом V (за А. Кірпи́чниковим) (Кірпи́чников, 1971, с. 31).

Як бачимо з наведеного вище, розвиток захисного спорядження воїнів руських земель відбувався у руслі загального посилення армування: від переважно кольчужного захисту тіла до пластинчатих систем із подовженими кольчужними фасонами; від відкритих шоломів до шоломів із напівмасками і наносниками (рис. 13). У період із XIII ст. прогрес у загальному армуванні воїна відобразився на конструкції щитів, які значно

Рис. 12. Печатка тракайського князя Кейстута 1387 р.
Джерело: Thordeman, 1939, fig. 266

*Рис. 13. Руські воїни XII–XIII ст. (малюнок Сергія Шаменкова).
Джерело: Шаменков, 2021, с. 175*

зменшилися у розмірах. У XIII ст. з'явилися трикутні рицарські щити, а з початку XIV ст. – невеликі павези з поздовжнім ребром, як це можна побачити на печатках останніх правителів Руського королівства (див. рис. 6).

У XIV ст. спостерігаються принципові зміни розвитку захисного спорядження, пов'язані з певним співіснуванням місцевих та західних традицій розвитку. У зазначений час особливо відчутно прослідковуються західні тенденції. Зокрема, поширення відносно нового типу пластинчатих курток-бригандин. Такий обладунок складався з пластин, зафіксованих за допомогою заклепок, на вивороті м'якого (тканинного) несучого фасону, з лицьової частини якого проступали ряди заклепок (Козак, 2023, с. 168). До пластин бригандини належать знахідки з Бузька, Зеленої Липи, Луцька та Сяноцької землі (Козак, 2023, табл. 14: 10, 11, 12, 13).

Від XIV–XV ст. на Русі з'являються західноєвропейські типи шоломів та натільного обладунку, зокрема повний латний обладунок, відомий як «білий обладунок». У XV ст. він співіснував із більш ранніми формами захисного спорядження, що підтверджується мініатюрами Радзивілівського літопису (Козак, 2023, с. 199).

Рис. 14. Печатка Сигізмунда Корибутовича 1433 р. та шолом-бацинет із колекції Є. Грядунова. Джерело: *Siegel des mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen*, 1854, s. 72; Фото: приватна колекція Є. Грядунова. Джерело: *Ukraine Arms and Armour Collection Gredunov Evgeniy*, 2018

На думку деяких польських дослідників, після 1340 р. і посилення політичного впливу Польського королівства на Галицьку землю, тут особливо відчутні західні тенденції в озброєнні (Kotowicz, 2020, с. 49–69).

Зауважу, що західні впливи помітні в генезі комплексу озброєння воїнів Східної Європи упродовж усього середньовіччя, і не лише у Галицько-Волинських землях.

Вже у XIV–XV ст. можна констатувати, що у руських землях відомі як зразки озброєння, пов'язані з місцевою традицією, так і безпосередньо привнесені, включно із типовими для латинського світу. Тут слід згадати яскраву знахідку рицарського шолома-бацинета (кінця XIV–XV ст.) із Київщини, який зараз експонується у приватній колекції Євгена Грядунова (*Ukraine Arms and Armour...*) (рис. 14). Подібні шоломи зображені на печатках литовських князів, зокрема пинського князя Олександра Носа (Alexander Nus) 1425 р. та Сигізмунда Корибутовича (Žygimantas Kaributaitis) 1433 р. (рис. 15).

На першій печатці імовірно зображено шолом із піднятим забралом. Приблизно тоді ж на Волині все ще використовували прості конічні шоломи, подібні до тих, які використовувалися кілька століть тому. Яскравим свідченням цього є знахідка з р. Стир біля Луцька, масивний конічний шолом із поперечними вертикальними гранями, умовно датований XIV–XV ст. (Мазурик, 2023, с. 119–125). Наголів'я має циліндроко-

Рис. 15. Печатка Олександра Юрійовича Носа 1425 р. (за О. Однороженком). Джерело: Однороженко, 2009, с. 284

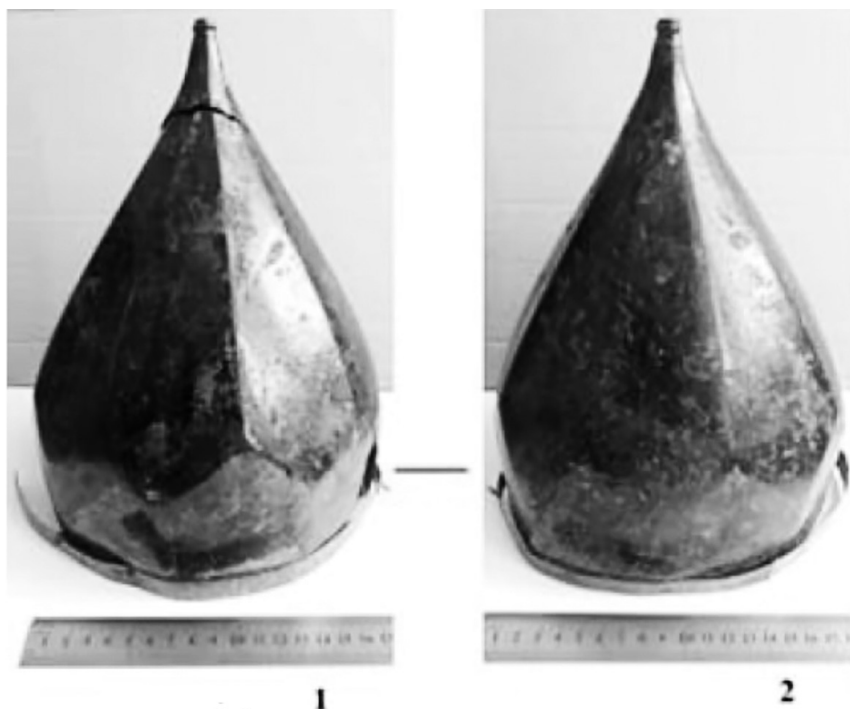

Рис. 16. Шолом із Луцька (фото Юрія Мазурика). Джерело: Мазурик, 2023. рис. 6
нічну форму, заввишки 27 см, діаметр – 19 см (Мазурик, 2023, с. 119–125) (рис. 16).

Таким чином бачимо, що у пізньому середньовіччі на Русі, зокрема вже на теренах Королівства Польського і Великого князівства Литовського, було значне переважання західних традицій в озброєнні та формуванні місцевого комплексу захисного спорядження (Бохан, 2017, с. 203–223).

Отже, розвиток захисного спорядження можна умовно поділити на три етапи. Перший етап (орієнтовно IX–X (XI) ст.) – час домінування кольчуги, відкритих сфероконічних шоломів та круглих щитів. Другий етап (орієнтовно XI–XIII ст.) – це період поступового посилення армування, збільшення ролі пластинчатих типів захисту та домінування мигдалеподібних і трикутних щитів, шоломів із захистом обличчя. Третій етап (із XIV ст.) – супроводжується інтенсивними західними впливами, появою бригадин, білого обладунку, європейського типу шоломів. Наразі неможливо прослідкувати ці зміни у вузьких хронологічних межах.

Підводячи підсумки цього короткого огляду, хочу зауважити, що дослідження захисного спорядження і загалом мілітарних технологій княжої доби залишаються напрочуд перспективними для української історіографії. Це пов'язано як із все ще недостатнім висвітленням подібної проблематики в доробку українських археологів та медієвістів, так і недостатньою увагою до колекцій фондів українських музеїв, чимала кількість яких є неопублікованими і перебувають поза науковим вжитком. Про останнє свідчать результати попередньої публікації матеріалів музейних фондів Національного

заповідника «Давній Галич», де вдалося віднайти доти невідомі фрагменти ламелярних обладунків (Козак, 2022–2023, с. 61–74).

Подальші студії над дружинною матеріальною культурою українського середньовіччя дадуть змогу краще зрозуміти транскультурні зв'язки, розвиток суспільних відносин, ремесла та державотворення.

Серед перспективних завдань у цьому напрямку зазначу публікацію і уведення до наукового вжитку нових речових джерел, систематизацію і каталогізацію, картографування археологічних знахідок. Міждисциплінарний підхід із залученням природничих методів та експериментальної археології дасть змогу верифікувати наявні висновки, пов'язані із розвитком та експлуатацією захисного спорядження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Андрущук, Ф. А., Зоценко, В. Н. (2012). *Скандинавские древности Южной Руси*. Paris.

Андрущук, Ф. О. (2022). *Від вікінгів до Русі. Наукове некомерційне видання*. Київ.

Бохан, Ю. (2017). Еще раз к вопросу об особенностях вооружения бело-русских земель Великого Княжества Литовского в конце XIV–XV вв. *History of Antique Arms. Researches 2016*, 1. Киев, 203–223.

Войтович, Л. (2006а). *Княжа доба: портрети еліти*. Біла Церква.

Войтович, Л. В. (2006б). Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* (№ 571: Держава та армія), 90–92.

Войтович, Л. (2019). Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*, 2. Львів, 45–246.

Гавриленко, В. О. (1977). *Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії*. Київ.

Горелик, М. В. (2003). Шлемы и фальшьоны: два аспекта взаимовлияния монгольского и европейского оружейного дела. *Степи Евразии в эпоху средневековья* (Т. 3: Половецко-золотоордынское время). Донецк, 231–244.

Греков, В. (2012). *Еволюція комплексу озброєння воїнів Південно-Західної Русі у X – першій половині XIII ст.* [дис. ... канд. іст. наук, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна]. <https://uacademic.info/ua/document/0413U003771>

Грушевський, М. С. (1913). *Ілюстрована історія України*. Київ.

Гузюк, М. (2015). Еволюція давньоруського обладунку протягом X–XIII ст. *Acta studiosa historica: збірник наукових праць*, 5. Львів, 7–21.

Гуцул, В. (2009). Рицарі Данила Романовича. Рицарська зброя серед персонажів Галицько-Волинського літопису. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 16, 78–91.

Гуцул, В. М. (2011). *Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах: інструменти, концепції та практики збройної боротьби* [автореф. дис. ... канд. іст. наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»]. <chromeextension://efaidnbmninnnibpcajpcglclefindmkaj/https://zbroyeznav.com/wpcontent/uploads/2015/12/aftoreferat-Hutsul.pdf>

Диакон, Л. (1988). *История* (М. М. Копыленко, пер. с греч.). Москва.

Казакиявичюс, В. (1988). *Оружие балтских племен II–VIII веков на территории Литвы*. Вильнюс: Мокслас.

Каинов, С. Ю. (2014). Начальные этапы формирования древнерусского комплекса боевых средств. *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*. Тула, 97–101.

Кирпичников, А. Н. (1958). Русские шлемы X–XIII вв. *Советская археология*, 4, 47–69.

Кирпичников, А. Н. (1971). Древнерусское оружие. *Археология СССР. Свод археологических источников*, Е1–36 (Вып. 3: Доспехи, комплекс боевых средств IX–XIII вв.). Москва; Ленинград: Наука.

Кирпичников, А. Н. (1976). *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.* Ленинград: Наука.

Кирпичников, А. Н., Медведев, А. Ф. (1985). Вооружение. В Б. А. Кольчин (отв. ред.), *Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва, 298–363.

Кирпичников, А. Н. (2009). Раннесредневековые золоченые шлами. *Новые находки и наблюдения*. Санкт-Петербург.

Козак, М. (2022a). «Нѣмци же диващєся вѣроужью татарьскомоу»: яку зброю описував літописець в епізоді зустрічі в Пожоні та яке її походження? *Етнічна історія народів Європи*, 67, 7–16.

Козак, М. (2022b). Середньовічні щити Європи та Русі (конструкція, військово-символічне значення, розвиток). *Проблеми всесвітньої історії*, 2(18), 14–15.

Козак, М. (2022–2023). Захисний обладунок у Галицько-Волинських землях княжої доби: підсумування актуально доступних відомостей. *Княжа доба: історія культура*, 16, 61–74.

Козак, М. (2023). Озброєння військ Галицької та Волинської земель у XII–XIV ст. (торгівля, трофеї, власне виробництво) [дис. ... д-ра філол. наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/news/news/?newsid=1278>

Кольчин, Б. А. (1953). Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (Домонгольский период). *Материалы и исследования по археологии СССР. Академия наук СССР*, 32. Москва.

Котляр, М. Ф. (1984). Військова справа у Галицько-Волинській Русі XII–XIII ст. *Жовтень*, 1, 95–103.

Котляр, М. Ф. (2002). *Данило Галицький: біографічний нарис*. Київ: Альтернативи.

Кучинко, М. М. (2009). *Історія населення Західної Волині, Холмищини та Підляшшя в X–XIV століттях*. Луцьк.

Лупиненко, Ю. (2007). Доспешные пластинки с тиснением с территории Черниговского княжества в контексте древнерусского защитного вооружения X–XIII вв. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 332–339.

Лупиненко, Ю. М., Макушников, О. А. (2010). О чешуйчатом доспехе восточнославянского ратника XII–XIII вв. (по материалам раскопок в Гомеле). В Е. Н. Носов, С. В. Белецкий (ред.), *Краеугольный камень: история, искусство, культура России и сопредельных стран: в 2 т., 1. Москва*, 454–466.

Мазурик, Ю. (2023). Шолом княжої доби з фондів Волинського краєзнавчого музею (до 50-ти річчя першої публікації Наталії Юхимівни Пушкар). *Волинський музейний вісник: науковий збірник*, 13, 119–125.

Макушников, О. А., Лупиненко, Ю. М. (2003). Ламеллярный доспех восточнославянского ратника начала XIII в. (по материалам раскопок в Гомеле). *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 18, 213–225.

Макушников, О. А., Лупиненко, Ю. М. (2006). Кольчатый доспех восточнославянского ратника конца XII – начала XIII вв. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 12, 162–173.

Медведев, А. Ф. (1953). К истории кольчуги в Древней Руси. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, XLIX. Москва, 26–31.

Медведев, А. Ф. (1959). К истории пластинчатого доспеха на Руси. *Советская археология*, 2, 119–134.

Негин, А. Е. (2012). Об одном типе шлемов из кочевнических погребений с территории Западного Дешт-и-Кыпчака. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, 3/6. Нижний Новгород, 62–70.

Негин, А. Е. (2014). Шлем из Городца. Батыр. *Традиционная военная культура народов Евразии*, 4–5, 52–81.

Нидерле, Л. (1956). *Славянские древности* (Т. Ковалева, М. Хазанов, пер. с чеш.). Москва: Издательство иностранной литературы.

Однороженко, О. (2009). *Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст.* Харків.

Окшотт, Э. (2006). *Археология оружия* (М. Якушин, пер. с англ.). Москва: Центрполиграф.

Отрошенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я. (1986). Половецкий комплекс Чингульского кургану. *Археологія*, 53, 14–36.

Панченко, М. В. (1996). Предметы з чорного металу у складі колекції «Десятинна церква». В П. Толочко (відп. ред.), *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ, 84–86.

Папакін, А., Безкоровайна, Ю., Прокопенко, В. (2017). Шоломи типу «Чорна Могила»: нові знахідки та проблема походження. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 2, 45–56.

Папакін, А. (2023). *Світанок Русі. Військова справа в Україні епохи вікінгів (IX–X ст.)*. Київ: Темпора.

Петегирич, В. М. (1990). Оружие и снаряжение всадника. В А. П. Черныш (отв. ред.), *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Киев: Наукова думка, 163–171.

Плавінські, Н. А. (2013). *Узбраенне беларускіх земляў X–XIII стагоддзяў*. Мінск: Галіяфы.

Полное собрание русских летописей. (1908). (Т. 2: Ипатьевская летопись). Санкт-Петербург.

Прищепа, Б. (2024). Шолом середньовічного воїна-дружинника з Дорогобужа. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею: збірник наукових праць* (Вип. 22: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Культурна спадщина в умовах війни: виклики та стратегії збереження»). Рівне, 63–70.

Прокопенко, М. (2021). Чим дивують Чингульська Могила та дослідження «на кістках»: пояснює археолог Віталій Отрошенко. <https://old.nmiu.org/bloh/item/38-chym-dyvuiut-chynhulska-mohyla-ta-doslidzhennia-na-kistiakakh-poiasniuie-arkheoloh-vitalii-otroshchenko>

Реконструкція чернігівського шолому (типу «Чорна Могила»), X–XIII ст. (2023). https://nvimu.com.ua/novyny/view_fondu/569

Рыбель, Д., Волков, К. (2020). Появление миндалевидных щитов в Западной Европе: анализ изображений из манускриптов конца X–XI веков. *Гуманитарный научный вестник*, 11, 143–148.

Синиця, Є. (2012). *Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя*. Київ: Темпора.

Уртан, В. А. (1961). Древние щиты на территории Латвийской ССР. *Советская археология*, 1, 216–224.

Федорук, А. (2017). «Danie lem regem Russiae et filios eius»: військова діяльність у великих битвах періоду війни за «австрійську спадщину» 1246–1278 рр. *Colloquia Russica. Series 2* (Ч. 3: Данило Романович і його часи). Івано-Франківськ; Краків, 223–248.

Шаменков, С. (2021). Людина війни. Зовнішність та озброєння воїнів на території України від енеоліту до сьогодення. Київ: Темпора.

Blair, C. (1958). *European Armour*. London: B. T. Batsford LTD.

Blair, C. (1959). *European Armour circa 1066 to circa 1700*. New-York.

Bochenski, Z. (1930). *Polskie szyszaki wczesnośredniowieczne*. Kraków.

Bogacki, M. (2009). *Broń wojsk polskich w okresie średniowiecza*. Zakrzewo.

Ffoulkes, C. J. (1912). *The armourer and his craft from the XIth to the XVIth century*. London.

Gawrysiak-Leszczynska, W., Musianowicz, K. (2002). Kurhan z Tahanczy [The barrow of Tahancha (Tahancha)]. *Archeologia polski*, 47, 287–340.

Gołębiowska-Tobiasz, A. (2020). Weapon imports in the burials of the Polovtsian elites in the Black Sea – Caspian Steppe. In P. Drnovský, P. Hejhal (Eds.), *Archaeology of Conflicts*. Hradec Králové: Pavel Mervart Publishing, 41–43.

Graham-Campbell, J. (1980). *Viking Artefacts: A Select Catalogue*. British Museum Publications.

Harrison, M., Heath, I., Chartrand, R., Durham, K. (2006). *The Vikings Voyagers Of Discovery And Plunder*. Oxford: Osprey Publishing.

Kotowicz, P. N. (2020). Skowroński P. New Rulers, New Rules? Changes in Military Equipment during the 13th and 14th Centuries in the Area of the Sanok Land. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*, 33, 49–69.

Kotowicz, P. N. (2022). Remains of medieval armour plates from the Ruthenian hillfort of «Zamczysko» in Sanok-Biała Góra (South-Eastern Poland). *Военная археология. Сборник материалов НИЦ «Военная археология»*, 7, 195–218.

Kozak, M. (2021). Шолом як елемент захисного спорядження професійного воїна у Галицькій та Волинській землях у X–XII ст.: проблема «латинських шоломів». *Tabularium Historiae. Bydgoszcz*, 9, 71–86.

May, T. (2015). Spitting Blood. Medieval Mongol Medical Practices. *Wounds and Wound Repair in Medieval Culture*. Brill, 175–193.

Mitchell, P. D., Nagar, Y., Ellenblum, R. (2006). Weapon injuries in the 12th century Crusader garrison of Vadum Iacob Castle. *Galilee. International Journal of Osteoarchaeology*, 16/2, 145–155.

Nadolski, A. (1954). *Badanie nad uzbrojeniem polskim w X, XI, XII wieku*. Łódź.

Peter, J.-N. (1992). «The Metallography and Relative Effectiveness of Arrowheads and Armor during the Middle Ages». *Materials Characterization*, 29, 111–117.

Siegel des mittellalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen ein Beitrag zur Förderung diplomatischen, genealogischer, numismatischer und kunstgeschichtlicher Studien über ursprünglich slavische Theile der preussischen Monarchie mit XXV Kupfertafeln. (1854). Berlin.

Smith, C. S. (1959). Methods of Making Chain Mail (14th to 18th Centuries): A Metallographic Note. *Technology and Culture*, 1, 60–67.

Spinei, V. (1982). *Moldova în secolele XI–XIV*. București.

Świętosławski, W. (1996). Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII–XIV w.). *Acta Archaeologica Lodziensia*, 40, 15–16.

Thordeman, B. (1939). *Armour From The Battle Of Wisby 1361. Text*, 1. Stockholm.

Williams, A. R. (2003). *The Knight and the Blast Furnace*. Brill.

Woosnam-Savage, R. C., De Vries, K. (2015). Battle Trauma in Medieval Warfare: Wounds, Weapons and Armor. *Wounds and Wound Repair in Medieval Culture*. Brill, 26–57.

Ukraine Arms and Armour Collection Gredunov Evgeniy [Ukraine Arms and Armour]. (2018, 1 березня). <https://www.facebook.com/ArmsArmourCollection/posts/pfbid0RSoYa5HRKQ5iGwbhHyPbgZ29ezgPfTPv1JFq82XD4GbQ83aNeYNPmANy6mruP7MGI>

REFERENCES

Androshchuk, F. A., & Zotsenko, V. N. (2012). *Skandinavskie drevnosti Yuzhnoi Rusi*. Paris (in Russian).

Androshchuk, F. O. (2022). *Vid vikinhiw do Rusi. Naukove nekomertsiiine vydannia*. Kyiv (in Ukrainian).

Bokhan, Yu. (2017). Yeshche raz k voprosu ob osobennostyakh vooruzheniya belorusskikh zemel Velikogo Knyazhestva Litovskogo v kontse XIV–XV vv. *History of Antique Arms. Researches 2016*, 1. Kiev, 203–223 (in Russian).

Voitovych, L. (2006a). *Kniazha doba: portrety elity*. Bila Tserkva (in Ukrainian).

Voitovych, L. V. (2006b). Reformy armii kniaziamy Danylom Romanovychem ta Levom Danylovychem u seredyni XIII st. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»* (№ 571: Derzhava ta armiia), 90–92 (in Ukrainian).

Voitovych, L. (2019). Halytsko-Volynske kniazivstvo i korolivstvo Rusi ta monholi. *Problemy istorii viin i viiskovoho mystetstva*, 2. Lviv, 45–246 (in Ukrainian).

Havrylenko, V. O. (1977). *Ukrainska sfracistyka: pytannia predmeta ta istoriohrafii*. Kyiv (in Ukrainian).

Gorelik, M. V. (2003). Shlemi i falshoni: dva aspekta vzaimovlianiya mongolskogo i yevropeiskogo oruzheynogo dela. *Stepi Yevrazii v epokhu srednevekovya* (T. 3: Polovetsko-zolotoordinskoe vremya). Donetsk, 231–244 (in Russian).

Hrekov, V. (2012). *Evoliutsiia kompleksu ozbroiennia voiniv Pivdenno-Zakhidnoi Rusi u X–pershoi polovyny XIII st.* [PhD thesis, Kharkivskyi natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina]. <https://uacademic.info/ua/document/0413U003771> (in Ukrainian).

Hrushevskyi, M. S. (1913). *Iliustrovana istoriia Ukrainy*. Kyiv (in Ukrainian).

Huziuk, M. (2015). Evoliutsiia davnoruskoho obladunku protiahom X–XIII st. *Acta studiosa historica: zbirnyk naukovykh prats*, 5. Lviv, 7–21 (in Ukrainian).

Hutsul, V. (2009). Rytsari Danyla Romanovycha. Rytsarska zbroia sered personazhiv Halytsko-Volynskoho litopysu. *Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 16, 78–91 (in Ukrainian).

Hutsul, V. M. (2011). *Rytsarska militarina tekhnolohiia v Kyievo-Ruskii ta Polsko-Lytovskii derzhavakh: instrumenty, kontseptsii ta praktyky zbroinoi borotby* [Abstrakt of PhD thesis, Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia»].

chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://zbroeznav.com/wpcontent/uploads/2015/12/aftoreferat-Hutsul.pdf (in Ukrainian).

Diakon, L. (1988). *Istoriya* (M. M. Kopilenko, Trans.). Moskva (in Russian).

Kazakyavichyus, V. (1988). *Oruzhie baltskikh plemen II–VIII vekov na territorii Litvi*. Vilnyus: Moksas (in Russian).

Kainov, S. Yu. (2014). Nachalnie etapi formirovaniya drevnerusskogo kompleksa boevikh sredstv. *Voinskie traditsii v arkheologicheskom kontekste: ot pozdnego latena do pozdnego srednevekovya*. Tula, 97–101 (in Russian).

Kirpichnikov, A. N. (1958). Russkie shlemi X–XIII vv. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, 47–69 (in Russian).

Kirpichnikov, A. N. (1971). Drevnerusskoe oruzhie. *Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, Ye1–36 (Vip. 3: Dospekhi, kompleks boevikh sredstv IX–XIII vv.). Moskva; Leninigrad: Nauka (in Russian).

Kirpichnikov, A. N. (1976). *Voennoe delo na Rusi v XIII–XV vv.* Leningrad: Nauka (in Russian).

Kirpichnikov, A. N., & Medvedev, A. F. (1985). Vooruzhenie. In B. A. Kolchin (Ed.), *Drevnyaya Rus. Gorod, zamok, selo*. Moskva, 298–363 (in Russian).

Kirpichnikov, A. N. (2009). *Rannesrednevekovie zolochenie shlami. Novie nakhodki i nablyudeniya*. Sankt-Peterburg (in Russian).

Kozak, M. (2022a). «Nѣmtsy zhe dyvashchesʹa wrouzhiu tatarskomou»: yaku zbroiu opysuvav litopysets v epizodi zustrichi v Pozhoni ta yake yii pokhodzhennia? *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 67, 7–16 (in Ukrainian).

Kozak, M. (2022b). Serednovichni shchyty Yevropy ta Rusi (konstruktsiia, viiskovo-symvolichne znachennia, rozvytok). *Problemy vsesvitnoi istorii*, 2(18), 14–15 (in Ukrainian).

Kozak, M. (2022–2023). Zakhysnyi obladunok u Halytsko-Volynskykh zemliakh kniazhoi doby: pidsumuvannia aktualno dostupnykh vidomostei. *Kniazha doba: istoriia kultura*, 16, 61–74 (in Ukrainian).

Kozak, M. (2023). Ozbroiennia viisk Halytskoi ta Volynskoi zemel u XII–XIV st. (torhivlia, trofei, vlasne vyrobnytstvo) [Doctoral thesis, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy]. <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/news/news/?newsid=1278> (in Ukrainian).

Kolchin, B. A. (1953). Chernaya metallurgiya i metalloobrabotka v Drevnei Rusi (Domongolskii period). *Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR. Akademiya nauk SSSR*, 32. Moskva (in Russian).

Kotliar, M. F. (1984). Viiskova sprava u Halytsko-Volynskii Rusi XII–XIII st. *Zhovten*, 1, 95–103 (in Ukrainian).

Kotliar, M. F. (2002). *Danylo Halytskyi: biohrafichnyi narys*. Kyiv: Alternatyvy (in Ukrainian).

Kuchynko, M. M. (2009). *Istoriia naselennia Zakhidnoi Volyni, Kholmshchyny ta Pidliahshia v X–XIV stolittiakh*. Lutsk (in Ukrainian).

Lupinenko, Yu. (2007). Dospeshnie plastinki s tisnieniem s territorii Chernigovskogo knyazhestva v kontekste drevnerusskogo zashchitnogo vooruzheniya X–XIII vv. *Chernigiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Evropy. Zbirnik naukovikh prats, prisvoyachenii 1100-littyu pershoi litopisnoi zgadki pro Chernigiv*. Chernigiv: Redaktsiino-vidavnychii kompleks «Desnyanska pravda», 332–339 (in Russian).

Lupinenko, Yu. M., & Makushnikov, O. A. (2010). O cheshuichatom dospekhe vostochnoslavianskogo ratnika XII–XIII vv. (po materialam raskopok v Gomele).

In Ye. N. Nosov, & S. V. Beletskii (Eds.), *Kraeugolnii kamen: istoriya, iskusstvo, kultura Rossii i soprodelnikh stran: v 2 t., 1.* Moskva, 454–466 (in Russian).

Mazuryk, Yu. (2023). Sholom kniazhoi doby z fondiv Volynskoho kraieznavchoho muzeiu (do 50-ty richchia pershoi publikatsii Natalii Yukhymivny Pushkar). *Volynskiy muzeinyi visnyk: naukovyi zbirnyk*, 13, 119–125 (in Ukrainian).

Makushnikov, O. A., & Lupinenko, Yu. M. (2003). Lamellyarnii dospekh vostochnoslavyanskogo ratnika nachala XIII v. (po materialam raskopok v Gomele). *Gistarichna-arkhealogichni zbornik*, 18, 213–225 (in Belarusian).

Makushnikov, O. A., & Lupinenko, Yu. M. (2006). Kolchatii dospekh vostochnoslavyanskogo ratnika kontsa XII – nachala XIII vv. *Materiyali pa arkhealogii Belarusi*, 12, 162–173 (in Belarusian).

Medvedev, A. F. (1953). K istorii kolchugi v Drevnei Rusi. *Kratkie soobshcheniya o dokladakh i polevikh issledovaniyakh Instituta istorii materialnoi kulturi*, XLIX. Moskva, 26–31 (in Russian).

Medvedev, A. F. (1959). K istorii plastinchatogo dospekha na Rusi. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, 119–134 (in Russian).

Negin, A. Ye. (2012). Ob odnom tipe shlemov iz kochevnicheskikh pogrebenii s territorii Zapadnogo Desht-i-Kipchak. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo*, 3/6. Nizhnii Novgorod, 62–70 (in Russian).

Negin, A. Ye. (2014). Shlem iz Gorodtsa. Batir. *Traditsionnaya voennaya kultura narodov Yevrazii*, 4–5, 52–81 (in Russian).

Niderle, L. (1956). *Slavyanskije drevnosti* (T. Kovaleva, & M. Khazanov, Trans.). Moskva: Izdatelstvo inostrannoi literatury (in Russian).

Odnorozhenko, O. (2009). *Ruski koroliivski, hospodarski ta kniazivski pechatky XIII–XVI st.* Kharkiv (in Ukrainian).

Okshott, E. (2006). *Arkheologiya oruzhiya* (M. Yakushin, Trans.). Moskva: Tsentrpoligraf (in Russian).

Otroshchenko, V. V., & Rassamakin, Yu. Ya. (1986). Polovetskyi kompleks Chynhulskoho kurhanu. *Arkheolohiia*, 53, 14–36 (in Ukrainian).

Panchenko, M. V. (1996). Predmety z chornoho metalu u skladi kolektsii «Desiatynna tserkva». In P. Tolochko (Ed.), *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyievi. Do 1000-littia osvychennia*. Kyiv, 84–86 (in Ukrainian).

Papakin, A., Bezkorovaina, Yu., & Prokopenko, V. (2017). Sholomy typu «Chorna Mohyla»: novi znakhidky ta problema pokhodzhennia. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 2, 45–56 (in Ukrainian).

Papakin, A. (2023). *Svitanok Rusi. Viiskova sprava v Ukraini epokhy vikinhiiv (IX–X st.)*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).

Petegirich, V. M. (1990). Oruzhie i snaryazhenie vsadnika. In A. P. Chernish (Ed.), *Arkheologiya Prikarpatya, Volini i Zakarpatya (ranneslavyanskii i drevnerusskii periodi)*. Kiev: Naukova dumka, 163–171 (in Russian).

Plavinski, N. A. (2013). *Uzbraenne belaruskikh zemlyaŭ X–XIII stagoddzyaŭ*. Minsk: Galiyafi (in Belarusian).

Polnoe sobranie russkikh Iŭtopisei. (1908). (T. 2: Ipatovskaya Iŭtopis). Sankt-Peterburg (in Old Slavonic).

Pryshchepa, B. (2024). Sholom srednovichnogo voina-druzhynnyka z Dorohobuzha. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu: zbirnyk naukovykh prats* (Vyp. 22: Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii «Kulturna spadshchyna v umovakh viiny: vyklyky ta stratehii zberezhenia»). Rivne, 63–70 (in Ukrainian).

Prokopenko, M. (2021). *Chym dyvuiut Chynhulska Mohyla ta doslidzhennia «na kistiakakh»: poiasniuie arkheoloh Vitalii Otroshchenko*. <https://old.nmiiu.org/bloh/item/38-chym-dyvuiut-chynhulska-mohyla-ta-doslidzhennia-na-kistiakakh-poiashniuie-arkheoloh-vitalii-otroshchenko> (in Ukrainian).

Rekonstruktsiia chernihivskoho sholomu (typu «Chorna Mohyla»), X–XIII st. (2023). https://nvimu.com.ua/novyny/view_fondu/569 (in Ukrainian).

Ribel, D., & Volkov, K. (2020). Poyavlenie mindalevidnikov shchitov v Zapadnoi Yevrope: analiz izobrazhenii iz manuskriptov kontsa X–XI vekov. *Gumanitarnii nauchnii vestnik*, 11, 143–148 (in Russian).

Synytisia, Ye. (2012). *Perunovi dity. Viiskova sprava slovian na pochatku Serednovichchia*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).

Urtan, V. A. (1961). Drevnie shchiti na territorii Latviiskoi SSSR. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, 216–224 (in Russian).

Fedoruk, A. (2017). «Danie lem regem Russiae et fi lios eius»: viiskova diialnist u velykykh bytvakh periodu viiny za «avstriisku spadshchynu» 1246–1278 rr. *Colloquia Russica. Series 2* (Ch. 3: Danylo Romanovych i yoho chasy). Ivano-Frankivsk; Krakiv, 223–248 (in Ukrainian).

Shamenkov, S. (2021). *Liudyna viiny. Zovnishnist ta ozbroiennia voyniv na terytorii Ukrainy vid eneolitu do sohodennia*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).

Blair, C. (1958). *European Armour*. London: B. T. Batsford LTD (in English).

Blair, C. (1959). *European Armour circa 1066 to circa 1700*. New-York (in English).

Bochenski, Z. (1930). *Polskie szyszaki wczesnosredniowieczne*. Kraków (in Polish).

Bogacki, M. (2009). *Broń wojsk polskich w okresie średniowiecza*. Zakrzewo (in Polish).

Ffoulkes, C. J. (1912). *The armourer and his craft from the XIth to the XVIth century*. London (in English).

Gawrysiak-Leszczynska, W., Musianowicz, K. (2002). Kurhan z Tahanczy [The barrow of Tahancha] (Tahancha)]. *Archeologia polski*, 47, 287–340 (in Polish).

Gołębiowska-Tobiasz, A. (2020). Weapon imports in the burials of the Polovtsian elites in the Black Sea – Caspian Steppe. In P. Drnovský, P. Hejhal (Eds.), *Archaeology of Conflicts*. Hradec Králové: Pavel Mervart Publishing, 41–43 (in English).

Graham-Campbell, J. (1980). *Viking Artefacts: A Select Catalogue*. British Museum Publications (in English).

Harrison, M., Heath, I., Chartrand, R., Durham, K. (2006). *The Vikings Voyagers Of Discovery And Plunder*. Oxford: Osprey Publishing (in English).

Kotowicz, P. N. (2020). Skowroński P. New Rulers, New Rules? Changes in Military Equipment during the 13th and 14th Centuries in the Area of the Sanok Land. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*, 33, 49–69 (in English).

Kotowicz, P. N. (2022). Remains of medieval armour plates from the Ruthenian hillfort of «Zamczysko» in Sanok-Biała Góra (South-Eastern Poland). *Voennaya arkheologiya. Sbornik materialov NITs «Voennaya arkheologiya»*, 7, 195–218 (in English).

Kozak, M. (2021). Sholom yak element zakhysnoho sporiadzhennia profesiinoho voina u Halytskii ta Volynskii zemliakh u X–XII st.: problema «latynskykh sholomiv». *Tabularium Historiae. Bydgoszcz*, 9, 71–86 (in Ukrainian).

May, T. (2015). Spitting Blood. Medieval Mongol Medical Practices. *Wounds and Wound Repair in Medieval Culture*. Brill, 175–193 (in English).

Mitchell, P. D., Nagar, Y., Ellenblum, R. (2006). Weapon injuries in the 12th century Crusader garrison of Vadum Iacob Castle. *Galilee. International Journal of Osteoarchaeology*, 16/2, 145–155 (in English).

Nadolski, A. (1954). *Badanie nad uzbrojeniem polskim w X, XI, XII wieku*. Łódź (in Polish).

Peter, J.-N. (1992). «The Metallography and Relative Effectiveness of Arrowheads and Armor during the Middle Ages». *Materials Characterization*, 29, 111–117 (in English).

Siegel des mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen ein Beitrag zur Förderung diplomatischen, genealogischer, numismatischer und kunstgeschichtlicher Studien über ursprünglich slavische Theile der preussischen Monarchie mit XXV Kupfertafeln. (1854). Berlin (in German).

Smith, C. S. (1959). Methods of Making Chain Mail (14th to 18th Centuries): A Metallographic Note. *Technology and Culture*, 1, 60–67 (in English).

Spinei, V. (1982). *Moldova în secolele XI–XIV*. București (in Romanian).

Świętosławski, W. (1996). Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII–XIV w.). *Acta Archaeologica Lodziensia*, 40, 15–16 (in Polish).

Thordeman, B. (1939). *Armour From The Battle Of Wisby 1361. Text*, 1. Stockholm (in English).

Williams, A. R. (2003). *The Knight and the Blast Furnace*. Brill (in English).

Woosnam-Savage, R. C., De Vries, K. (2015). Battle Trauma in Medieval Warfare: Wounds, Weapons and Armor. *Wounds and Wound Repair in Medieval Culture*. Brill, 26–57 (in English).

Ukraine Arms and Armour Collection Gredunov Evgeniy [Ukraine Arms and Armour]. (2018, Berezen 1). <https://www.facebook.com/ArmsArmourCollection/posts/pfbid0RSoYa5HRKQ5iGwbhHyPbgZ29ezgPfTPv1JFq82XD4GbQ83aNeYNPmANy6mruP7MGI> (in Ukrainian).

Mykola KOZAK

PhD (History)

Junior Research Fellow of the Department of the Medieval History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3539-413X>

e-mail: kozak2314913@gmail.com

PROTECTIVE EQUIPMENT OF THE OLD UKRAINIAN WARRIOR OF THE PRINCELY ERA

The article explores the development of protective equipment used by Old Rus' warriors during the princely era and the late Middle Ages. The main components of the martial kit are examined, including shields, helmets, mail armour, plate and lamellar defences, as well as limb protection. Special attention is paid to the typology, structural features, and chronological evolution of various types of armour. The study incorporates evidence from archaeological excavations, chronicle accounts, iconographic materials, and museum collections. A historiographical overview is provided, addressing the contributions of Western

European, Soviet, and contemporary Ukrainian scholars. The paper highlights manufacturing techniques of mail, methods of ring linkage, and the use of lamellar and scale armours. It traces the morphological transformation of helmets from the 9th to the 15th centuries and considers the function of protective equipment as an indicator of a warrior's social status.

The influence of Scandinavian, nomadic, and Western European martial traditions on the formation of local military customs is emphasized. A three-stage periodization of armour development is proposed. The article underscores the insufficient attention this topic has received in Ukrainian historiography, largely due to the scarcity of sources and the underdevelopment of integrated studies on military equipment. The need for further interdisciplinary research is substantiated, particularly with the application of archaeological, source-critical, and experimental reconstruction methods. It is noted that by the 14th–15th centuries, both indigenous and Western-style armours, including full plate harnesses (white armour), coexisted within the Rus' lands. The necessity of cataloguing, publishing, and incorporating underrepresented artefacts from Ukrainian museum collections into scholarly discourse is stressed. The study concludes by advocating for continued research into the military material culture of Rus' within the broader framework of transcultural interactions and social history.

Key words: Rus', protective equipment, mail, armour, helmet, shield, arms and armour, Rus warrior.

*Стаття: надійшла до редакції 14.06.2025
прийнята до друку 21.07.2025*